

СТЕРЕОТИПНИЙ ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ЗМІСТОВОЇ ЛІНІЇ НАВЧАННЯ МОВИ

Сучасний етап суспільного розвитку: глобалізаційні процеси, що переважною мірою визначають динаміку й напрями цивілізаційного поступу, інформатизація суспільства, зростання ролі комунікаційних процесів, пошук економічних, наукових, культурних та інших контактів між різними країнами і народами — ставить високі вимоги щодо рівня освіти й загальнокультурного розвитку людини - члена соціуму. Особливої значущості набувають комунікативні вміння й навички особистості: її здатність швидко та правильно сприймати й обробляти отриману в процесі спілкування інформацію, доступно, логічно й різноманітно в плані мовного оформлення формулювати свої думки, вільно послуговуватися мовою в різних ситуаціях тощо. Ці чинники зумовили перегляд мети, змісту і принципів мовної освіти.

Основною метою навчання рідної мови визнано формування національно свідомої, духовно багатой мовної особистості з належним рівнем комунікативної компетенції [8, с. 36]. Останнє передбачає вміння й навички комунікативно доцільно (отже, відповідно до мети й ситуації спілкування) користуватися засобами рідної мови в усіх видах мовленнєвої діяльності. Мета визначає низку завдань навчання української мови, одним із яких є виховання свідомого прагнення до вивчення української мови. Ймовірно, реалізацію цього завдання має забезпечити передусім соціокультурна змістова лінія — засіб "опанування національними і загальнолюдськими культурними і духовними цінностями, нормами, які регулюють стосунки між поколіннями, статями, націями, сприяють естетичному і морально-етичному розвитку особистості, органічному входженню О її в соціум" [8, с. 37]. Крім того,

^
III серед принципів організації навчання рідної мови названо соціокуль-

1 турний, який передбачає вивчення мови на основі створеної українським народом оригінальної і яскравої культури, трансформацію учнем отриманих знань і власного

досвіду в особистісно-неповторний погляд на життя, у переконання, світоглядні установки, ідеали, у знання культурних реалій, що забезпечують органічне входження в суспільство, визначення свого місця в ньому, реалізацію потенційних можливостей особистості. Для цього спеціально добираються й конструюються тексти та тематика творчих робіт, що передбачають формування патріотичних, морально-етичних, екологічних переконань та естетичних смаків [8, с. 39].

Сучасна соціолінгвістична ситуація в Україні вимагає, на наш погляд, певного уточнення й деякої видозміни проголошуваних у чинній програмі положень. Звернемо увагу на низку чинників соціокультурного та соціопсихологічного характеру, які значною мірою впливають на мовну поведінку особистості, школяра зокрема.

По-перше, нинішня мовна ситуація в Україні — ситуація двомовності. Навряд чи необхідно наводити докази на підтвердження цієї тези, особливо з огляду на нещодавні президентську й парламентську виборчі кампанії, у процесі яких рядом політичних сил активно піднімалося питання про надання російській мові статусу чи то другої державної, чи то офіційної. Не потребує особливого доведення й твердження про функціональну нерівноправність української й російської мов: в інформаційно-культурному просторі держави, сфері загальнонаціональної масової комунікації домінує російська [6, с. 7], а на Півдні та Сході України маємо майже цілковите панування російської й у сфері щоденної, побутової комунікації. Щодо останнього, доцільно зробити застереження: не стільки російською послуговуються жителі південних і східних регіонів, скільки суржилом - зі значною перевагою одиниць, особливо лексичних, російської мови.

По-друге, формування, існування, розвиток тієї чи іншої мовної ситуації в суспільстві зумовлюється не лише історичними чи політичними чинниками, а й факторами соціопсихологічними: "функціонування мови визначається і регламентується існуючими у

суспільстві культурними нормами” [11, с. 91]. Для мовної спільноти характерний певний комплекс уявлень, оцінних суджень про мову на зразок того, що одна мова легка для вивчення, інша - складна, одна - престижна, інша — ні тощо. Такі уявлення врешті-решт є виявом узвичаєних етнічних стереотипів [12, с. 10], пов'язаних з пануючими в суспільстві національно-культурними орієнтаціями. Щодо конкретної особистості, можемо говорити про стереотипний образ тієї чи іншої мови - певний комплекс думок, суджень, переконань, оцінок, систему уявлень, установок, пов'язану з мовою. Саме цей образ, треба гадати, визначає в багатьох випадках мовну поведінку людини, вибір того чи іншого варіанта мови або мови в білінгвальній ситуації.

Українські соціолінгвісти, котрі вивчають проблеми соціопсихологічного характеру, лінгвістичну свідомість носіїв мови, вказують на деякі особливі риси ставлення українців до рідної мови. Передусім, це національний комплекс меншовартості, який щодо мови полягає в тому переконанні, що українська мова не має достатніх структурних чи виражальних можливостей, аби забезпечити найповнішу й найкращу реалізацію комунікативних намірів мовця (особливо у сфері природничих, точних наук, у ситуаціях невимушеного неофіційного спілкування). Той самий психологічний комплекс зумовлює впевненість у тому, що українська культура, відповідно, і мова, яка цю культуру репрезентує, вторинні, ніби “другого ґатунку”, не “світового рівня” [10, с. 116-117]. При цьому забувається, що “світовий рівень складається, насправді, з кращих надбань своєї рідної національної культури” і “першорядні - світового рівня - художні твори, як правило, не “народжуються” в діаспорі. Вони народжуються на питоному для мови їх реалізації національному ґрунті — тобто на материзні” [10, с. 121].

Втім, досить багато українців ставляться до своєї мови з острахом і упередженістю, мову, можливо, і знають, проте не говорять нею. Причиною цього може бути пропагандний протягом десятиліть радянською ідеологією образ “українського націоналіста”, який вороже ставиться до будь-кого, хто говорить не українською, особливо ж до російськомовних. Останні були ніби втіленням ідеології інтернаціоналізму, поваги до всіх націй, мирного співжиття. Власне, ми й досі не можемо позбутися негативних конотацій, пов'язаних із лексе-

мами “нація”, “національний” та інших похідних (ідеться, передусім, про такі поняття, як “національна ідеологія”, “національний рух”, “націоналізм”, “націоналіст” тощо). І при цьому мало хто замислюється над тим, що не може бути поваги до іншої нації й культури, якщо до своєї рідної ставитися з неповагою, не знати й не любити її. Для багатьох, якщо не для більшості, мешканців Сходу та Півдня України й досі говорити українською означає бути націоналістом в ідеологічно-радянському розумінні цього слова, протиставляти себе загальноприйнятим нормам поведінки і співжиття.

Нарешті, українська й досі у сприйнятті багатьох місцевих жителів є мовою “села”, “селюків”, “хохлів”, тобто ніби людей неосвічених і некультурних. Витоки формування такого ставлення треба також шукати в ідеологічній політиці колишньої царської Російської імперії та колишнього СРСР. Активне впровадження російської у сфері офіційного ділового спілкування, науки, засобів масової інформації сприяло виникненню й закріпленню уявлень про українську як таку, що може забезпечити спілкування лише на рівні побутового, в кращому разі нею ще можна розповідати казки чи співати пісні. Російська поставала мовою освіченого міста, українська — мовою села, до якого освіта добирається повільно, а про ніяку науку взагалі не йдеться [2, с.45].

Отже, впродовж тривалого часу, поки українська культура, наука, мова розвивалися в пригнобленому становищі, усупереч багаточисельним заборонам і постановам, ідеологічними інстанціями різного роду свідомо формувалася образ “непрестижної”, “безперспективної”, “недосконалої”, “незручної” української мови. І це - реальність, з якою доводиться мати справу вчителям, особливо ж з огляду на те, що нашої державі всього лише 15 років, і більшість нас - ще діти Радянського Союзу, які не уникнули ідеологічної “обробки”.

Ще два чинники, на які мусять зважати вчителі, - це глобалізаційні процеси, до яких залучена й Україна, а також тісний зв'язок мовних питань із політичною, соціально-економічною та культурною ситуацією в державі. Вони зумовлюють появу серед молоді ще однієї особливості у їх оцінці української мови й у їхньому ставленні до неї. “Глобалізація - це насамперед інформаційна відкритість, а отже, й інформаційна присутність чужоземних учасників комунікативного процесу... Її неодмінним супутником у

оагатьох країнах є дво- чи багатомовність. Інформаційна інтервенція здійснюється через такі інформаційні середовища, як телебачення й радіо, преса, маскультура, Інтернет, інформаційне обслуговування споживчого ринку [1, с.48]. В українському інформаційному, а також освітньому просторі все більше поширюється англійська мова, яка має всі ознаки глобальної мови [13, с. 70]. Її знання надає людині досить-таки серйозних переваг у плані не лише спілкування з представниками інших народів (не пострадянського простору - тут своїм місцем не поступається російська), а й у плані освіти, пошуку високооплачуваної і престижної роботи. Проведений зі 123 молодими людьми (випускники шкіл, студенти) спрямований психоасоціативний експеримент (нас цікавило асоціативне поле лінгвонімів “українська мова”, “російська мова”, “англійська мова”) доводить, що російську мову молодь позитивно оцінює як таку, що забезпечує щоденне спілкування (напр., реакції *мова, якою ми повсякденно розмовляємо; мова спілкування в Україні; можливість добре висловити свою думку, здатність вільного спілкування*), переважає в інформаційному просторі України (*мова ЗМІ, кіно, естради, цікава інформація*), є однією з мов міжнародного спілкування (*міжнародна мова; дуже потрібна мова за кордоном-, нею розмовляють дуже багато людей у всьому світі*)*. Англійська ж отримує безперечну перевагу в суто прагматичному плані: можливість майже безперешкодного спілкування у всьому світі, мова всесвітнього інформаційного простору, мова, яка дозволяє досягти високого професійного і соціального статусу (*загальна, інтернаціональна, міжнародна, скрізь потрібна, глобальна, мова ділового спілкування у світі, спілкування зі світом, мова багатьох країн, передана інформації, новітня інформація, сучасні технології, комп'ютер; статус, престиж, мода, сучасна модна, престижна мова, крок у майбутнє*). Українська ж сприймається теж позитивно - як мова нації з багатою історією, своєрідною культурою - але це швидше спрямованість на минуле, а не на сьогодення й майбутнє, хіба що за винятком нинішнього спілкування із вчителями в межах школи, зрідка - в колі сім'ї (*мова твоїх предків, народ, держава, цінність народу, скарб народу, духовне багатство, джерело країни, Батьківщина, Україна, патріотизм, боротьба за незалежність, рідна, милозвучна, співуча, пісенна*

мова, бабусині казки, пісні мамі, пісні, легенди; учитель; школа). Як бачимо, молоді люди не наділяють українську мову позитивними прагматичними оцінками, не бачать її особливого місця в сучасному світовому мовно-культурному просторі.

Ще один вищезгаданий чинник, що впливає на динаміку мовної ситуації в країні. Питання поширення й функціонування мови в суспільстві багато в чому залежить від цілісної економічної, політичної, соціальної, культурної ситуації. Академік Іван Дзюба стверджує: “Нині втрачено ту ініціативу в мовній політиці, яка починала народжуватися в час здобуття незалежності. Причини - і в об'єктивних обставинах (кризовий стан суспільства, зниження престижу українськості внаслідок соціальних розчарувань), і в суб'єктивних (незацікавленість державних структур, “втома” громадських інституцій, пряма політична протидія з боку певних груп). Закон про мови не виконується, програми підтримки української мови (як і культури) не здійснюються як через відсутність належного фінансового, технічного, організаційного забезпечення, так і через брак або невиявленість державної волі” [4, с. 64-65]. Крім того, мовна сфера надто перенасичена політичними й ідеологічними спекуляціями, багато проблем і соціального, й культурного характеру намагаються звести до мовного питання. У цій площині, безперечно, для впливу на ситуацію мають бути задіяні державні важелі, передусім ідеться про широку державну підтримку української культури, українського слова, української освіти [4, с. 65], взагалі забезпечення домінування української мови в інформаційному просторі держави. Особливої значущості набуває надзвичайно важлива роль мови як посередника між світовими науково-культурними процесами й українським суспільством - на сьогодні цю престижну функцію має російська [10, с. 120].

Усі вищезазначені особливості соціолінгвістичної ситуації в Україні обов'язково мають враховуватися у процесі викладання рідної мови. Так, нам здається, що в сучасних умовах недостатньо прагнути виховувати в учнів бажання вчити українську мову - можна її вчити все життя, але так нею й не послуговуватися. Наочним прикладом можуть бути й студенти нашого факультету, які обрали її, *щоб вивчити в інституті, щоб потім дарувати її молодшим поколінням* (з результатів опитування), але які, тим не менше, поза навчальними годинами спілку-

ються російською. Те саме стосується й деяких вчителів української мови й літератури (переважно молодих), які українською послуговуються лише на уроках, в інший час спілкуючись російською або суржиком. Очевидно, навчання мови в нашій ситуації має бути спрямоване на свідоме й цілеспрямоване виховання, формування потреби повсякчас послуговуватися рідною мовою.

Таке завдання ставить проблему формування в учнів певного образу української мови як такої, що не лише репрезентує багатовікову культуру, а й може обслуговувати сучасне інформаційне суспільство в усіх його вимірах. Це жодною мірою не повинно применшувати ролі і значення мови як виразника духовної культури, як необхідної першої умови буття нації, але реальність така, що “конкурентоспроможність української мови пов’язана насамперед з її здатністю реагувати на прагматичні потреби нації” [7, с. 54]. Завдання вчителя - знайти “золоту середину” в представленні української мови як духовної сутності нації та ефективного засобу комунікації в умовах сьогодення. Необхідно знайти учнів і з новинками сучасної української літератури, і з діяльністю та здобутками українських учених, на уроках мають звучати українською мовою повідомлення про нові досягнення закордонних діячів науки, події в світі, має бути представлена україномовна молодіжна масова культура — адже в більшості випадків учні навіть не знають про її існування. Необхідно акцентувати увагу на тому, що не лише знання англійської дає можливість знайти престижну роботу — має формуватися уявлення про те, що висококваліфікований фахівець будь-якої спеціальності повинен вільно й комунікативно виправдано й доречно користуватися державною мовою.

Не може вчитель оминати увагою й проблему поширення української мови в електронному варіанті, використання української мови в інформаційних технологіях, створення різних україномовних комп’ютерних програм, особливо програмних засобів природномовної обробки (текстові та лінгвістичні редактори і процесори, програми автоматичного виправлен-

ня граматичних помилок, автоматичного редагування, природномовного індексування й пошуку, програми машинного перекладу, оптичного розпізнавання текстів тощо). На жаль, “напрями природномовної інформатики, які бурхливо розвиваються у світі впродовж останніх двох десятиліть, до останнього часу майже не були пред-

ставлені в україномовному варіанті” [9, с. 128], досить скромні набутки української мови в галузі ірформаційно-лексикографіч-них моделей [9, с.129]. Робота у створеному в 1991 р. Українському мовно-інформацій-ному фонді ведеться, й на сьогодні вже маємо лазерний оптичний диск “Словники України”, розпочато роботу зі Створення системи автоматизованого перекладу з і на шість мов — англійську, німецьку, французьку, іспанську, російську, турецьку. Українські вчені працюють і в напрямку створення цілої низки інтелектуальних систем опрацювання мови: семантико-синтаксичних аналізаторів, систем автоматичного редагування, безклавіатурного введення інформації тощо [9, с. 129-130] Подібна інформація на уроках української мови, звернення до вже створених комп’ютерних словників і програм - необхідна умова формування позитивного образу української мови.

Учитель повинен виховувати почуття національної самосвідомості й національної гідності. А це, на наш погляд, можливе лише за умови чіткого усвідомлення місця української мови й культури в сучасному світі. Така робота має провадитися на основі розуміння самоцінності, самодостатності, довершеності будь-якої з мов і культур: “світ поліфонічний і багатогранний, існує багато істин, які допомагають зрозуміти себе, узгодити свої інтереси й цінності з потребами й установками інших людей, слід бути терпимими до відмінностей між людьми у звичаях, традиціях, поведінці. Навчальна взаємодія покликана допомогти зрозуміти, що людська цивілізація являє собою складну систему, яка функціонує на основі взаємозв’язку різних культур” [3, с. 139-140]. Кожна із мов і культур унікальна й прекрасна. Втрата будь-якої з них — непоправна шкода для цивілізації загалом. Однак учені констатують, що у зв’язку з глобалізаційними змінами людство постає перед проблемою загального різкого скорочення чисельності мов, їх взаємопроникнення [7, с. 3—6]. Тому сучасна мовна освіта має бути зорієнтована також на виховання свідомого прагнення зберегти унікальність, неповторність своєї рідної мови, не допустити її нівелювання в результаті взаємодії з іншими мовами.

У контексті всього сказаного постає ще одна, можливо, найбільша проблема — особистість самого вчителя, оскільки “результативність професійно-педагогічної діяльності вчителя потрібно ставити в безпосередню залежність від розвитку його духовного світу”

[5, с. 10]. Якою мірою будуть реалізовані окреслені виховні завдання, залежить від того, хто їх береться реалізовувати. Не можна виховати патріота, якщо ти сам таким не є. Не можна переконати дітей у функціональному багатстві й довершеності української мови, якщо ти сам після дзвоника спілкуєшся російською, не читаєш і не знаєш нічого, крім шкільного курсу літератури. Не можна сформулювати в учнів образ української мови як сучасної, конкурентоспроможної, якщо ти сам її соромишся і вважаєш “другосортною”. Необхідно все-таки усвідомити, що в наших умовах український учитель-словесник репрезентує для учнів всю україномовну культуру — і минулу, і сучасну, і майбутню, — власне, усю україномовну Україну. Саме тому переконання і світоглядні позиції самого вчителя, рівень його загальної освіти, широта інтересів, творчий потенціал значною мірою визначають успішність досягнення поставлених виховних цілей.

Отже, робота сучасного вчителя української мови й літератури неможлива без урахування особливостей соціолінгвістичної ситуації в нашій державі, соціопсихологічних чинників її побутування. Одним із завдань навчання рідної мови потрібно визнати виховання потреби повсякчасно послуговуватися українською мовою в усіх комунікативних сферах. Цього неможливо досягти без цілеспрямованого й систематичного формування цілісного позитивного образу української мови як мови сьогодення, мови науки й преси, масової та елітарної культури, масових інформаційних процесів, мови комп'ютерних технологій, мови, яка репрезентує унікальну багату духовну культуру, що сягає коренями тисячоліть. Робота вчителя має бути спрямована на виховання почуття гордості за свою націю, за себе як представника української нації, яка займає своє почесне місце серед інших націй світу, має своє неповторне обличчя.

Література

1. Ажнюк Б. Мовні зміни на тлі деколонізації та Глобалізації // Мовознавство. - 2001. - № 3. - С. 48-54.
2. Біланюк Л. Картина мовного світогляду в Україні // Мовознавство. - 2000. - № 4-5. - С. 44-51.
3. Гейхман Л. Интерактивное обучение общению как модель межкультурной коммуникации // Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. - 2003. - № 3. - С. 138-147.
4. Дзюба І. Сучасна мовна ситуація в Україні // Українська мова і література в школі. - 2003. - № 5. - С. 64-06.
5. Ігнатенко Н. Новій школі - учитель нового типу // Рідна школа. - 2002. - № 7. - С. 10-11.
6. Масенко Л. Мовно-культурна ситуація в Україні (Соціопсихологічні чинники формування) // Дивослово. - 2001. - № 10. - С. 7-11.
7. Радчук В. Українська мова в контексті глобалізації лінгвос-фери // Українська мова. - 2002. - № 3. - С. 3-14.
8. Рідка (українська) мова. Програма для шкіл з українською мовою навчання. 5 клас 12-річної школи / Скуратівський Л., Шелехова П, Тихоша 8. І., Корольчук А. М., Новосьолова В., Остаф Я. // Дивослово. - 2005. - № 5. - С. 36-46.
9. Широков В.А. Гуманітарна традиція і технологічний статус мови // Мовознавство. - 2001. - № 3. - С. 120-132.
10. Шумилов О. Мова, суржик, "язык": єдність та боротьба протилежностей на межі тисячоліть // Сучасність. - 2000. - № 10. - С. 110-124.
11. Яворська Г. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова, культура, влада. - К., 2000. - 288 с.
12. Яворська Г. Лінгвістична свідомість і мовні норми // Урок української. - 2001. - № 5. - С. 10-14.
13. Millroci Kabiziac. Eпdizb Oizsoigze апb СиКиге: Oичезiйу апсі Сiоbализаiоп // Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. - 2002. - № 3. - С. 60-73.